

Dr hab. Jacek Fabiszak, prof. UAM
Wydział Anglistyki
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Michała Pruszaka pt. *Dramaty William Szekspira w literackich adaptacjach dla dziecięcego odbiorcy* napisanej na Uniwersytecie Gdańskim pod kierunkiem prof. UG dr hab. Jadwigi Węgrodzkiej

Rozprawa mgr. Michała Pruszaka liczy sobie 319 stron i składa się ze Wstępu, trzech rozdziałów, Zakończenia, bibliografii i streszczenia w języku angielskim. Autor porusza się, w mojej ocenie swobodnie, po kilku polach badawczych. Oczywiście główną dyscypliną jest w rozprawie literaturoznawstwo, lecz w jego obrębie możemy wyróżnić co najmniej dwie dziedziny: literaturę dziecięcą (dla dzieci i młodzieży) oraz szekspiologię, która przecież wykracza poza literaturoznawstwo. Do tego dochodzą elementy pedagogiki i teorii adaptacji, co sprawia, że zadanie, które sobie Doktorant wyznaczył jest bardzo ambitne. Siłą rzeczy kompetencje recenzenta są mniejsze niż Doktoranta, ten pierwszy bowiem potrafi ocenić i odnieść się do tych stron pracy, które związane są z szekspiologią i adaptacją.

Już na samym początku rozprawy, na s. 3 czytamy: „Celem niniejszej pracy jest przyjrzenie się zjawisku adaptowania dramatów Szekspirowskich na utwory dedykowane młodemu odbiorcy”. Nie można polemizować z tak trafnie zarysowanymi celami. Chciałbym natomiast w tym miejscu poruszyć kwestię adaptacji, bowiem trudno doszukać się w pracy wyraźnie zarysowanej metodologii opartej na teoriach adaptacji, choć tę ostatnią Autor dość często przywołuje, posiłkując się różnymi przyczynkarskimi opracowaniami, nie zaś rozbudowanymi studiami na temat adaptacji (należy przyznać, że cytowanie Alicji Helman czy Marka Hendrykowskiego, nota bene filmoznawców, i ich uwag na temat *filmowej* adaptacji jest jak najbardziej na miejscu i stanowi istotny wkład w autorskie rozumienie pojęcia adaptacji w pracy, choć jest to pojęcie dość rozproszone). Mgr Prusak skrupulatnie analizuje techniki adaptacyjne, pokazując swoją sprawność analityczną, ale techniki te nie są pochodną ogólnej wizji procesu adaptacji i złożoności zjawisk, jakie o nim stanowią, czyli teorii adaptacji. Oczywiście przyjęta teoria Wacława M. Osadnika, w szczególności zaś klasyfikacja Josepha L. Malonego jest ciekawym i *wystarczającym* zrębem narzędzia analitycznego przyjętego przez Doktoranta, ale – przypomnijmy – teoria Osadnika została skonstruowana na potrzeby adaptacji filmowej, a nie adaptacji jako takiej, Malonego zaś przynależy do studiów przekładoznawczych. Uczciwie pragnę jednak podkreślić, że Autor w swojej analizie pokazuje skuteczność obranego narzędzia analitycznego i sensowność jego

zastosowania do interpretacji adaptacji dzieł Szekspira na potrzeby młodego odbiorcy; dodać trzeba przy tym, że Doktorant twórczo rozwija przyjętą klasyfikację. Pozostają natomiast przy zdaniu, że rozbudowanie tego narzędzia o teorię adaptacji, np. zaproponowane przez Lindę Hutcheon (*A Theory of Adaptation*, 2013, drugie wydanie) czy Julie Sanders (*Adaptation and Appropriation*, 2006) wzbogaciłoby analizę i pozwoliłoby na dostrzeżenie innych aspektów przykrawania utworów Szekspira na potrzeby młodego odbiorcy.¹ Byłoby to szczególnie istotne, gdyby Autor zdecydował się opublikować rozprawę, gdyż w moim przekonaniu ona na taką publikację zasługuje w całości.

Wstęp, s. 3-13

Znajdujemy tutaj określenie specyfiki literatury dziecięcej – Doktorant wykazuje się dogłębną orientacją w tej problematyce (w mojej, niefachowej, ocenie), swobodnie przywołując różne koncepcje teoretyczne dotyczące rozumienia i miejsca literatury skierowanej do młodego czytelnika. Porusza także kwestię płci autora oraz czytelnika, założenia dydaktyczne, świadomość odbiorcy jako istotne aspekty dyskusji o literaturze dziecięcej. Przedstawia historię literatury dziecięcej oraz sygnalizuje kwestię wieku odbiorcy – dziecko czy nastolatek?, do której odnosi się w dalszej części pracy. Kolejnym elementem dyskusji są problemy adaptacji literatury dla dorosłych na potrzeby młodego czytelnika, które rozważa w kontekście *children studies*, stąd interdyscyplinarne podejście Autora w pracy. Doktorant wyróżnia główne aspekty adaptacji dzieł Szekspira dla młodego odbiorcy: sygnalizowany powyżej wiek czytelnika, wykorzystanie ilustracji, wprowadzanie elementów komediowych, kobiecy punkt widzenia, tworzenie powieści historycznych oraz strategie literatury (s. 13). Wstęp dobrze wprowadza czytelnika w problematykę doktoratu, która jest konsekwentnie rozwijana w kolejnych rozdziałach rozprawy. Czego może brakować na tym etapie, to uzasadnienia doboru tekstów do analizy i prezentacji czytelnych kryteriów takiego doboru.

Rozdział I: „Dramaty Szekspira. Źródła, recepcja, dziedzictwo”, s. 15-88

Rozdział zaczyna się od omówienia dramatów Szekspira jako adaptacji, w szczególności analizy źródeł do *Romea i Julii* jako przykładu złożoności procesu adaptacji w twórczości Szekspira. Doktorant przybliży także zabiegi i techniki adaptacyjne stosowane przez Szekspira, co stanowi punkt wyjścia do przedstawienia zabiegów adaptacyjnych wg

¹ Warto także sięgnąć po ciekawy esej/hasło „Adaptacja” autorstwa Tadeusza Miczki w serii *Słownik pojęć filmowych* pod red. Alicji Helman (tom 10, Kraków 1998), który co prawda skupia się na adaptacji filmowej dzieła literackiego, ale zawiera ogólne wprowadzenie dotyczące historii teorii i klasyfikacji adaptacji.

klasyfikacji J.L. Malone'a. W tym miejscu chciałbym zgłosić uwagę krytyczną: w dyskusji o twórczości Szekspira brakuje odwołań, jeśli chodzi o polską szekspiologię, do pracy Henryka Zbierskiego *William Shakespeare* (Warszawa 1988), jeśli zaś o szekspiologię światową to poleciłbym w kontekście rozważań Autora o adaptacji niezwykle ciekawe i nowatorskie prace Williama B. Worthena (*Shakespeare and the Authority of Performance* CUP 1997; *Shakespeare Performance Studies* CUP 2014, w których amerykański naukowiec odnosi się do m.in. kwestii autorstwa w przypadku adaptacji dzieł Szekspira oraz odstępstw od tekstu oryginalnego, na jakie może sobie adaptator pozwolić) czy Douglasa Laniera o adaptacjach Szekspirowskich, w szczególności zaś miejscu adaptacji w kulturze popularnej (*Shakespeare and Modern Popular Culture*, OUP 2002). Lektury te mogą przydać się, Doktorant bowiem od samego początku umiejscawia omawiane teksty w kontekście kultury, w której powstawały, poczynając od wczesnych przeróbek sztuk Szekspira i omówieniu tychże, poprzez krytykę Szekspirowską na przestrzeni wieków, po miejsce *children studies* w krytyce Szekspirowskiej. Bardzo dobrze czyta się analizę wczesnych adaptacji scenicznych: Colly Cibbera, Nahuma Tate'a i Thomasa Otwaya z końca XVII w.; Autor – co niezwykle cenne – analizuje także techniki adaptowania sztuk Szekspira na przestrzeni wieków oraz wpływ Davida Garricka na adaptacje Szekspirowskie losy Szekspira w operze.

Rozdział II: „Szekspir dzieciom. Pierwsze adaptacje dramatów Szekspirowskich”, s. 88-160
W tym rozdziale Doktorant przechodzi do analizy właściwej, którą zaczyna od zwrócenia uwagi na postacie dziecięce i ich status w sztukach Szekspira oraz na scenie elżbietańskiej, a także dydaktyczny potencjał dramatów Szekspira. Rozdział zawiera także bardzo ciekawą część poświęconą czytelnictwu w osiemnastowiecznej Anglii, zwłaszcza czytelnictwu kobiet, miało ono bowiem wpływ, jak udowadnia Doktorant, na powstanie pierwszych adaptacji sztuk Szekspirowskich dla dzieci. Ten fragment stanowi także odpowiedni punkt wyjścia do omówienia opracowania rodzeństwa Bowdlerów pt. *The Family Shakespeare* z 1807 r., zwłaszcza stosowanych przez nich technik adaptacyjnych. W tym miejscu mała dygresja: na s. 100 Autor podaje przykład substytucji na gruncie religijnym – zastąpienie słowa „Bóg” innymi wyrazami i wyrażeniami. Doktorant zapewne pamięta, że zabiegi takie, narzucane przez cenzurę, stosowano już w tekstach angielskich (w tym dramatach) od początku XVII w. pod rosnącym wpływem Purytan.

Dalsza część rozdziału dotyczy analizy przyczyn zabiegów adaptacyjnych podjętych przez Bowdlerów, zwłaszcza pozostawienia scen śmierci, umierania, i przemocy oraz analizy recepcji dzieła Bowdlerów, w tym kariery słowa „bowdleryzacja”. Nie wiedzieć dlaczego

Autor, przy definiowaniu tego słowa, nie podpira się autorytetem *Oxford English Dictionary*, cytując hasła z innych słowników, w tym – słusznie – polskie tłumaczenia terminu (szkoda, że nie wspomina o tym, że jednym z tłumaczeń podanych w słowniku Fundacji Kościuszkowskiej, na które Autor się powołuje, jest „kastrować”, co brzmi nader ironicznie w kontekście zamierzeń Bowdlerów).

Kolejny krok to interpretacja *Tales from Shakespeare* rodzeństwa Lambów – celów (dydaktycznych) i sposobów ich osiągnięcia. W tym fragmencie rozprawy Autor analizuje zwrot rodzajowy – z dramatu ku epice – i wyjaśnia podłoże takiego zwrotu (choć więcej o tym w kolejnej części rozdziału). Tutaj Doktorant porównuje zabiegi Belleforest i Lambów przy opowiadaniu treści *Hamleta*, co miało wpływ na dobór technik adaptacyjnych oraz cech narratora; omawia także zabiegi związane z dostosowywaniem angielszczyzny Szekspira na potrzeby dzieci w XIX w. Na s. 121 Autor zwraca uwagę na obecność zarówno prozy, jak i poezji w dramatach Szekspira – warto w tym miejscu przypomnieć, że jest jedna sztuka Szekspira w całości napisana wierszem – to *Król Jan*, który nie należy do najwybitniejszych osiągnięć angielskiego dramaturga. Podobnie jak w przypadku książki Bowdlerów, następuje omówienie zabiegów adaptacyjnych Lambów, co tym razem prowadzi do dyskusji o potencjale „bajkowym” sztuk Szekspira i ich przystawalności do potrzeb młodego odbiorcy w kontekście treści zawartych w bajkach. Interesującym aspektem dyskusji o dziele Lambów jest analiza jego recepcji i adaptacji ich opowiadań dla zmieniającego się młodego czytelnika w XX wieku, co pociąga za sobą rozważania o określeniu wieku odbiorcy – dziecko czy nastolatek, a może młody człowiek i potrzebie odpowiedniego dostosowania tekstu. W kolejnym podrozdziale Doktorant wraca do problemów formalnych, jakie następcza przekształcenie dramatu w utwór o charakterze epickim, znaczenia narracji dla dziecka oraz roli dramatu w literaturze dziecięcej. Mgr Pruszek pokazuje, jak Lambowie wykorzystywali narrację, aby osiągnąć wyznaczone cele i manipulować odbiorem historii przez dziecko. Należy podkreślić, że Autor swobodnie orientuje się w teorii narracji i właściwie wykorzystuje jej elementy w swojej analizie.

Rozdział III, „Główne kierunki w epickich adaptacjach dramatów Szekspira dla dzieci”, s. 161-274

Rozdział rozpoczyna przybliżenie historii adaptacji prozatorskich dramatów Szekspira powstałych pod koniec XIX i w XX w., których część została napisana pod wpływem sukcesu opowiadań Lambów (np. utwory Edith Nesbit – tu mamy do czynienia z ciekawą analizą porównawczą z tekstem Lambów), i różnych sposobów wykorzystania tekstów

Szekspirowskich. Autor skupia się także na motywacji, jaka przyświecała kolejnym adaptacjom. Podkreślić należy mnogość tekstów, do których dotarł i które analizuje. Doktorant zaznacza także, że wiele z licznych adaptacji kierowanych jest do coraz młodszego odbiorcy, co znowu prowokuje dyskusję o wieku czytelnika i znaczeniu jego/jej kompetencji czytelnicznych. Autor omawia sposoby adaptacji metaforyki Szekspirowskiej w opowiadaniach Garfielda oraz obrazowość jego stylu. Na przykładzie innych adaptacji pokazuje zaś ciekawe próby wciągania dzieci do współtworzenia opowieści opartych na dramatach Szekspirowskich. Następnie przechodzi do charakteryzowania adaptacji dla odbiorców najmłodszych i roli ilustracji w tychże.

Dyskusja o ilustracjach sięga wstecz do najwcześniejszych omawianych adaptacji; jest to kompetentna i dogłębna analiza ilustracji i ich relacji z tekstem oraz potencjalnym wpływem na odbiór tekstu w wybranym paradygmacie teoretycznym (wpływ ilustracji na psychikę dziecięcego odbiorcy). Co więcej, Autor odnosi stylistykę ilustracji do dominującej w okresie, kiedy powstały, estetyki. Ilustracja z czasem zaczyna funkcjonować jako ikonotekst, co miało wpływ na zmianę jej charakteru, oraz zaczyna być przykrawana na potrzeby dziecka. Te aspekty znaczenia i funkcjonowania ilustracji są oczywiście najważniejsze, ale brakuje w dyskusji rozważenia kwestii finansowych – ilustracje znacznie podnoszą koszty publikacji książkowej, zwłaszcza w erze przedcyfrowej. Jak bardzo ten czynnik wpływał na rodzaj i liczbę ilustracji w książkowej adaptacji dzieł Szekspira dla dzieci? Zwłaszcza w przypadku późniejszych publikacji, łatwiej bowiem (chyba) zdobyć takie informacje, choćby szacunkowe, od wydawców.

Autor ponownie wykazuje świetną orientację w malarstwie i grafice w ogóle, co pozwala Mu odnaleźć zależności pomiędzy ilustracjami a trendami w malarstwie/grafice lub/i pojedynczymi malarzami.

W dyskusji o ilustracjach dla dzieci w różnym wieku, w tym coraz młodszego odbiorcy, pada na s. 212 następujące zdanie: „Jednak przyglądając się współczesnym działaniom autorów dedykowanych dzieciom adaptacji sztuk Szekspira można odczuwać wątpliwość, czy ich zbliżenie się do dziecka nie wiąże się z równoczesnym znacznym oddaleniem się od Szekspira.” Doktorant dotyka w tym miejscu bardzo ważnego problemu: do jakiego stopnia adaptacja może ingerować w tekst adaptowany. Warto zauważyć, że ciężko jest zmierzyć oddalenie się od Szekspira, nakreślenie linii, po przekroczeniu której dana adaptacja przestaje być „Szekspirem”; jest to bowiem tak trudny problem, że praktycznie nie do rozstrzygnięcia, nie ma odpowiednich kryteriów, które pozwalałyby na tak *kategoryczny* osąd.

Doktorant słusznie zauważa, że w adaptacjach sztuk Szekspira dla dzieci ważną rolę odgrywa wprowadzenie humoru i komizmu. Dlatego w pierw omawia różne formy i stopnie komizmu w omawianych adaptacjach, następnie zaś przechodzi do relacji pomiędzy komizmem tekstu i ilustracji. Mgr Pruszek przybliży także czytelnikowi obrazoburcze podejście do Szekspira, które słusznie kojarzy z tendencją panującą w XXI w.

Innym ciekawym zjawiskiem pojawiającym się w adaptacjach przeznaczonych dla młodego odbiorcy jest feminizacja i/lub maskulinizacja utworów Szekspira. Odkrycie Autora, że Garfield w połowie lat dziewięćdziesiątych w swojej adaptacji *Miarki za miarkę* pisze o Izabeli nie jako o ofierze Angela, ale uczennicy, która winna swemu dobrotliwemu nauczycielowi wdzięczność (sic! s. 235) jest wręcz szokujące!

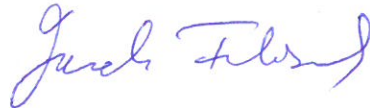
Na uwagę zasługuje także umiejscowienie niektórych adaptacji w paradygmacie liberatury – zarówno wykorzystującej współczesny zapis w komunikatorach, jak i hipertekstualność oraz książkę jako tworzywo. Jest to niewątpliwie istotny wkład badań Doktoranta do miejsca i roli dorobku Szekspira we współczesnej kulturze popularnej.

Zakończenie (s. 275-281) jest zwięzłym i udanym podsumowaniem rozprawy – Doktorant przypomina czytelnikowi, jakie cele sobie obrał i jak się wywiązał z narzuconego sobie zadania. Czyta się je z prawdziwą przyjemnością. Oddaje ono także bardzo trafnie istotę pracy doktorskiej: jest to dojrzałe badanie imponującej liczby tekstów, w którym Autor w sposób metodyczny przybliży niezwykle złożoną materię adaptacji dzieł Szekspira dla młodego odbiorcy. Warto także podkreślić dobre i umiejętne tłumaczenia autorskie głównie angielskich tekstów na język polski oraz przyklasnąć decyzji, żeby napisać rozprawę w języku polskim – jej potencjalna publikacja będzie szczególnie ważna dla polskiego literaturoznawstwa, wydaje się bowiem, że jest to materia wciąż stosunkowo mało rozpoznana.

Z recenzenckiego obowiązku podaję do wiadomości Autora zauważone literówki, których – jak na tak obszerną pracę – jest doprawdy niewiele (rozprawa cechuje się staranną redakcją): s. 5: „bohaterki Szekspriowskie”; s. 13: „kwestę” – winno być „kwestię”; s. 17, 33, 34, 38: „Tagical History” – winno być „tragical”; s. 41: „przekładu znanych utwory” – winno być „utworów”; s. 58: „Andrew Celil Bradley” – winno być „Cecil”; s. 75: „bohaterów w grobowców” – winno być „grobowcu”; s. 92: „pojął pracę” – winno być „podjął”; s. 101: „*temped Eve*” – winno być „*tempted Eve*”; s. 111: „*to censore*” – winno być „*to censor*”; s. 118: „pewnie elementy” – winno być „pewne elementy”; „na postawie Szekspirowskiego *Hamleta*” – winno być „na podstawie...”; s. 173: w przypisie 25 czytamy „s. 37-580” – winno być „s. 37-58); s. 205: „Oliwia z *Nocy Trzech Króli*” – polski tytuł brzmi *Wieczór trzech króli*; s. 206

„tekst pojawia się w pod ilustracjami” – „w” zbędne; s. 208 – „*Favourite Stories from Shakesperae*” – literówka w nazwisku dramaturga; s. 212 „dla ilustracje dla starszych” – pierwsze „dla” jest zbędne; s. 214, przypis 131, „Markucja” – winno być „Merkucja”; s. 221 „Adaptujący *Makbeta*” – winno być „Adaptujący”; s. 227: „Twórc utwór dla dziecięcego odbiorcy” – chyba chodziło o „Tworząc”; s. 231 – *Tales form Shakespeare* – winno być „from”; s. 243 - *The Third Whitch* – winno być “witch”; s. 243: „w poniższym rozdziale” – chyba winno być „powyższym”; s. 246: “do . Dzięki” – winno być “to dzięki”
s. 250: „ze sztuk Sz.” – Szekspira; s. 252 – „W przeciwieństwie do Nata z *King of Shadows Susan*,” – brakuje na końcu nazwiska autorki – Cooper; s. 277: „książkk”; s. 278: „Norhta” – winno być „Northa”.

Uważam, że rozprawa doktorska mgr Michała Pruszaka pt. *Dramaty Williama Szekspira w literackich adaptacjach dla dziecięcego odbiorcy* spełnia z naddatkiem wymogi stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie Doktoranta do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Lednogóra, 23. grudnia 2019 r.

